

Sa'dî-i Şîrâzî'nin Gazeldeki Değişimi

Doktor Alî Haydarî*
Çev. Çetin Kaska†

Öz

Sa'dî'nin gazelleri Gazeliyyât-i Kadîm, Tayyibât, Bedâyi' ve Havâtîm olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. Muhtemelen Gazeliyyât-i Kadîm'i gençlik döneminde, Bedâyi' ve Tayyibât'ı olgunluk ve şairliğinin doruk noktasında, Havâtîm'i de yaşlılık döneminde söylemiştir. Her ne kadar Sa'dî'nin gazellerinin özü aşk olsa da, bu aşk Gazeliyyât-i Kadîm'de mecazi aşk, Havâtîm'de tasavvufî aşk şeklindedir. Hatta Havâtîm'deki bazı gazelerde ahlak ve züht baskındır. Sa'dî'nin gazellerindeki bu farklılık birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu makaledeki hedefimiz bu farklılığın en esaslı delillerinden birini araştırmaktır. Muhtemelen bu farklılığın en önemli delillerinden biri Sa'dî'nin aşk mertebelerini genellikle mecaziden ilahiyeye doğru doğal yoldan kat etmiş olmasıdır, çünkü ihtiyarlık döneminde bu histen bir noksanlık hissetmiyor. Bu makalede ilk önce Sa'dî'nin gazelleri üzerinde çalışan birçok araştırmacının görüşünü ve özellikle Gazeliyyât-i Kadîm ve Havâtîm arasındaki farkları naklettik. Sonra iddialarımızı ispatlamak için onun gazellerinden, psikolojinin bugün elde ettiği bazı bulgulardan ve misallerden istifade ettik.

Anahtar kelimeler: Sa'dî, Gazeller, Havâtîm, Gazeliyyât-i Kadîm.

The Change of Sa'dî in Ghazel

Abstract

The ghazels of Sa'dî are divided into four parts: Gazeliyyât-i Kadîm, Tayyibât, Bedâyi' and Havâtîm. Probably Gazeliyyât-i Kadîm during his youth, Bedâyi' and Tayyibât at the peak of maturity and poetry, Havâtîm also mentioned in old age. Although the essence of Sa'dî's ghazels is love, this love is metaphorical love in Gazeliyyât-i Kadîm, In the Havâtîm is in the form of mystic love. Even some of the ghazals in the Havâtîm are dominated by morality and worship. This difference in the ghazels of Sa'dî attracted the attention of many researchers. Our aim in this article is to investigate one of the most insane of this difference. Probably one of the most important crazies of this difference, Sa'dî love ranges are usually metaphorically from the metaphor to the natural way, because in old age it does not feel any deficiency. In this article, we first look at the opinion of many researchers working on Sa'dî ghazals and especially the differences between Gazeliyyât-i

* Loristân Üniversitesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi/
Pejûheşnâme-i Edeb-i Gınâ-i Dânişgâh-i Sîstân ve Belûcîstân, Yıl 12, Sayı 21,
Sonbahar ve Kış 1392, s.83-102.

† Arş.Gör.Dr. İstanbul Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Fars Dili ve Edebiyatı
Bölümü/cetinkaska@hotmail.com. Orcid Id: 0000-0002-1168-5522.

Geliş Tarihi – Received: 22.05.2019
Kabul Tarihi – Accepted: 16.09.2019

gençlik heyecan ve coşkusuyla doludur. Bedâyi' ve Tayyibât'ta bulunan birçok gazel, Havâtîm'daki gibi tasavvuf, ahlak ve zühtten beslenmiştir.

Ön Araştırma

Mecazi ve ilahî aşk, züht ve ahlaka yönelme Sa'dî'nin gazellerinin köken ve temelini oluşturmaktadır. Gazeldeki bu tezatlık her Sa'dî bilimcinin ilgisini kendisine çekmiştir. Zerrînkûb bunu şöyle ifade eder: Sa'dî'nin içinde dünyaya aşk gözüyle bakan bir şair ve insanı ahlakının tekâmül etmesi yolunda takip eden bir ahlak öğretmeni bulunmaktadır (Zerrînkûb, 1379:113). Ayrıca Zerrînkûb şuna inanmaktadır: Sa'dî'nin mecazi aşkı terakki edip sonunda başka bir renk ve koku almaktadır. Aynı anda her iki aşkı da göz önünde bulundurduğu söylenebilir, ancak sonraları özellikle Havâtîm'da bu zahirî aşk bir ölçüde yücelik kazanmaktadır. Sa'dî'nin vücudunda âşık kendi yerini bir ölçüde arife bırakmaktadır. (Zerrînkûb, 1342:243). Hamîdyân da bu ikiliği teyit ederek şunu ifade eder: "Sa'dî'nin gazelinde çelişkiler bulunmaktadır... Bunu mahir bir şahıs için ayıp ve kusur olarak telaki etmemek lazım" (Hamîdyân, 1384:253). Hamîdyân Sa'dî'nin gazellerinden numuneler vererek kahramanın bir gazelde ilahî ve zahirî maşuk arasında gidip geldiğini göstermektedir. Ayrıca bunu kasıtlı, bilinçli ve önceden tayin edilmiş bir emir olarak görmektedir. (Hamîdyân, 1384:268-275). Fûrûğî de onun aşkının mahlûktan başlayıp, en sonunda Allah'a ulaştığına inanmaktadır (Sa'dî, Fûrûğî'nin Önsözü, 1369:16). Başka bir yerde Sa'dî'nin öğüt verici ve lirik şiirin kâmil bir ustası olduğunu söylemektedir (Fûrûğî, 1369:107).

Hâşim Recebzâde, Sa'dî'nin *Gülistân*'ıyla Japon Çûze Zûre Gûsâ'nın *Gülistân* adıyla anılan "*Perâkendehâ-ı Sâ'ât-ı Sebokbârî*" adlı kitabını mukayese ederken Sa'dî'nin farklılığına işaret etmiştir (Kenko, 1372:15; Derştî ve Bîtâ, 354; Şemîsâ, 1370:89). Öyle görünüyor ki araştırmacılar daha çok illele ilgilenmiş ve bu ikiliğin nedeni konusunda fazla fikir beyan etmiştir. Bu arada bu tezatlığa dikkat etmeyen kimseler Sa'dî'nin gazelini baştanbaşa âşıkane (kişisel aşk) bilmıştır (İbrahîmî Pûr, 1389:7). Bazıları da Sa'dî'nin gazellerini baştanbaşa ahlakî mesajlarla dolu tasavvur etmiştir (Ma'bûdî, 1386:19).

Sa'dî'nin Sözüde Değişim

Bu makalede Sa'dî'nin gazellerinin (Gazeliyyât-i Kadîm'den Havâtîm'a) onun yaşına bağlı olarak aşamalı bir şekilde değişip, tekâmül ettiği üzerinde

durulacaktır. Doğal olarak bu değişimler birden olmamıştır. Ancak Gazeliyyât-i Kadîm olarak adlandırılan bölümdeki gazellerle Havâtîm olarak meşhur olan gazeller karşılaştırıldığında Sa'dî'nin düşüncesinin değişim ve dönüşümü tamamen aşikâr olarak görünmektedir. Aslında bu değişim Bedâ'î ve Tayyibât'tan başlamış ve neticesi Havâtîm'da belirginleşmiştir. Düşünce ve söz söyleme üslubundaki bu değişim sadece Sa'dî'ye has bir özellik değildir, diğer büyüklerin eserlerinde de tamamen görülmektedir.

Şöyle bir genelleme öne sürülebilir; yaş, şahsiyet, cinsiyet, ortam, siyaset gibi etkenler şairlerin şiir üslubu ve şiirlerini nasıl beyan etmesi gerektiği noktasında doğrudan tesir etmektedir. Ancak bu etkiler bazen görünmeyebilir. Açık olan şu ki bu faktörlerin değişimiyle şairin üslup tarzı ve ifadesi bir ölçüye kadar değişmektedir. Klişe bir dile sahip olan bazı şairlerin üslubunda bu değişimin görülmemesi mümkündür. Aşağıda diğer şairlerin üslup ve dilindeki bu değişimlerin numunelerini ve bunların bazı nedenlerine işaret edeceğiz. Muhammed Surûr-ı Mûlâî'ye göre Şâhnâme'deki mitolojik, tarihî ve hamasî seyir İran halkının hikmetiyle irtibatsız değildir. Aslında kahramanlık ve mitolojik bölümdeki Rüstem, tarihî bölümde yerini Bozormihr'e vermektedir. Gürz ve topuzla elde edilen iftihar ve övgü yerini akıl ve düşünceye bırakmıştır... Bu durum muhtemelen Firdevsî'nin ömrüyle de irtibatsız değildir (Mûlâî, 1376: 13/23). Bazı büyük şairlerin eserlerinde bile bazen bir konu, bir mazmun veya bir şahsiyet onu yazanın yaşına bağlı olarak farklı iki üslupla söylenmiştir. Goethe tamamlanmamış iki eseri olan *Pandora* ve *Prometheus*'da yaşına bağlı olarak, Prometheus'u farklı iki şahsiyet olarak ele almaktadır. *Prometheus* dramasını gençlik dönemi olan 1773 yılında yazmıştır. *Pandora*'yı da 1806-1807 yılları arasında kaleme almıştır. Prometheus adlı şahıs "Prometheus" dramında mitolojik ve Yunanlı olmasından dolayı cesur bir şahsiyettir. Allah karşısında ilahlık taslamaktadır. Ancak Prometheus, Pandora adlı dramda artık büyük bir dev değildir. Bir insan gibi yaşayan ve Allah'a karşı daha akıllı muhalefet eden bir konumdadır. Bu iki dramda Prometheus'un farklılığını araştıran Gadamer, bu farklılığın en önemli sebebinin Goethe'nin gençlik döneminde yazdığı *Prometheus*'taki ifade tarzı ile yaşlılık döneminde yazdığı *Pandora*'daki düşünce tarzı arasındaki fark olduğunu belirtmiştir. Kendisi Goethe'nin düşünce tarzının kahraman Prometheus şahsiyetinin şekillenmesinde doğrudan etkili olduğuna inanmaktadır (Gadamer, 1388:72). Şemîsâ, Hâfız hakkında şöyle der. Hâfız'ın gençlik dönemi gazellerinde cesaret ve şecaat daha fazla görünmektedir. Zahit ve şeyhler hakkındaki mizahi üslubu daha kuvvetlidir, ancak ömrünün sonunda daha ihtiyatlıdır (Şemîsâ, 1388:135). İbni Ketîbe bu konuda zarif işaretler beyan etmiştir (İbni Ketîbe Dînevri, 1363:110/112). Sa'dî'nin gazeldeki temel düşüncesi âşıkane'dir.

Aslında kendisi âşıklık gözlüğünün arkasından eşya ve olaylara bakmaktadır. Sa'dî'nin gazellerindeki aşk konusu hakkında büyük düşünürler düşüncelerini dile getirmiştir. Bu düşünürlerden her birisi onun gazelleri konusunda ikna edici deliller sunmuşlardır. Fûrûğî'ye göre: Hiç kimse aşk âlemini Sa'dî gibi anlamamış ve dile getirmemiştir (Fûrûğî, Fûrûğî'nin önsözü, 1369:16; Şemîsâ, 1370:89; Zerrînkûb, 1342:243; Muvahhid, 1378:91-93). Ancak bazı hususlarda da onların nazarlarının aksi Sa'dî'nin şiirlerinde bulunabilir veya bazen birinin sözü diğerini tekzip edebilir. Bütün bu ihtilafın sebebi çoğu araştırmacının Sa'dî'nin gazellerini tekdüze düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Oysa onun gazelleri bütün ömrünün (Gençlikten yaşlılığa kadar) mahsulüdür. Onun cismanî ve zahirî şahsiyeti ile fikri ve bâtnî şahsiyeti birlikte gelişip değişmiştir. Gazelleri de bu değişimin bir yansımasıdır. O yüzden Havâtîm'daki mecazi aşk Gazeliyyât-i Kadîm'deki gibi renkli değildir. Eğer gazellerin güzelliğinin kaynağını aşk olarak tasavvur edersek, Sa'dî'yi sürekli olarak âşık farz edemeyiz (Deştî ve Bîtâ, 354). Bu konuda Şemîsâ şunu ifade eder: Sa'dî'nin gazelleri aşk ve âşıklık beyanının şerhinden ibaret olan gazelin asıl mazmuna sadakatle bağlıdır ve bu manalarla birlikte diğer tasavvufî, ahlakî ve içtimaiî mazmunlardan da yararlanmışır (Şemîsâ, 1370: 89).

Sa'dî'nin yaşam ve eserlerindeki en önemli unsur mecazi aşka ilgi duymuş olmasıdır. Hatta eğer *Gülîstân* ve *Bostân*'daki bazı âşıkane hikâyelerini (Sayıları dikkat çekicidir) gerçek kabul etmesek, gazellerindeki ifade insanı şek ve şüphede bırakmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Ali Deştî tecâhul-i ârif yaparak şöyle der: Acaba bütün bu gazel ve sözü aşk mı Sa'dî'nin mayasına katmış yoksa hüner ve yazma sanatı mı? (Deştî ve Bîtâ, 348) Kendileri daha sonra gerçek görünen Sa'dî'nin âşıkane gazellerini zikredip şöyle demiş: Bu tür beyitler ne yorumlanabilir mahiyettedir, ne merhum Fûrûğî'nin dediği gibi âşıkâne perdesine bürünmüş tasavvufî bir öze sahiptir ve ne de inşâ' sanatı ve mazmun oluşturma olarak telaki edilebilir (Deştî ve Bîtâ, 353). Dâryûş Sabûr da şöyle der: Sa'dî'nin gazellerindeki özel meziyetlerin hepsi dokunulan ve hissedilen mecazi aşkla ilgilidir (Sabûr, 1370: 377-379). Başka bir yerde de şunu söyler: Eğer Sa'dî'nin tegannî ve âşıkane görüşü olmasaydı ve aşkı tanımayıp onunla hemhal olmasaydı yine de şiirleri bu kadar güzel ve cazibeli olur muydu? (Sabûr, 1370:376) Şemîsâ da diğerleri gibi bu düşüncüyü paylaşır: Sa'dî'nin şiirleri de diğer büyük şairler gibi inanılır somut özelliklere sahiptir. Mesela gazellerinin çoğunda sanki gerçek hayattan bahsetmektedir ve hususi maşuku hakkında söz etmektedir (Şemîsâ, 1370:89). Henri Masse, Sa'dî'nin gerçek görünen gazelleri hakkında şöyle der: Düşünce ve tasvir o kadar birbirine karışmış ki okuyan kişi kendisine şunu sormadan edemiyor; tasviri

görülmemiş bir düşüncenin Sa'dî'nin zihnine gelmesi mümkün müdür?
(Masse, 1364: 305)

Böyle bir aşkın varlığı hayal bile olsa, Sa'dî'nin şahsiyetinin tekâmül etmesi noktasında esaslı bir öneme sahiptir. Sa'dî ya gerçek ya da hayalen mecazi maşukla birlikte olmuş ve ondan faydalanmıştır. Onun için daha sonraki dönemlerde bu mevzu sebebiyle geçen zamanın hasretini çekmemiş ve bu duygudan bir eksiklik hissetmemiştir. Başka bir ifadeyle Sa'dî kötülüklerini doktorların ve hastalıklarını yargıçların yanına götürecek kimselerin zümresinde değildi (Foucault, 1390:50). Mahmûd Kâmyâr'a göre eğer beşeri toplum Sa'dî ve Freud'un söylediği ahlaki bozuklukları bir hastalık olarak kabul görse, o zaman müptela olanlar hiçbir zaman hastalıklarını gizlemeye çalışmazdı. Örneğin verem, apandis veya bağımlı olan kimseler sağlıklarına kavuşmak için doktora gideceklerdi (Kâmyâr, Behmen/1347:20). Anlatılanlara göre Sa'dî'nin cismanî ve içgüdüsel şahsiyeti doğal olarak tekâmül etmiştir. Gençlik döneminde özgürce içgüdüleri hakkında konuşmuştur. Sa'dî birçok gazelinde can, gönül ve hakiki maşuktan bahsetmektedir, yoksa şiirleri o kadar cazibeli olmazdı. Sa'dî dürüstçe şöyle der:

خروشم از تف سینه است و ناله از نه چون دگر سخنان کز سر مجاز
ســـــر درد آییـــــد

Feryadım gönül ateşinden ve iniltim tahammül edemediğim bir derttendir. Bu feryat ve inilti mecazi olarak söylenilen sözler gibi değildir (Sa'dî, 1369:514).

در این معنی سخن باید که جز که هرچ از جان برون آید نشیند
ســـــعدی نیار ایـــــد لاجـــــرم بـــــر دل

Aşkın hakikati ve manası hakkında sadece Sa'dî söz söyleyebilir, çünkü onun kelamı candan gelmektedir. Candan gelen söz mutlaka gönüle tesir eder (Sa'dî, 1369: 538).

Bu içgüdüler düğüm adıyla Sa'dî'nin hafıza ve düşünce heybesine doldurulmamış ki yaşlılık döneminde ortaya çıkmayıp, zamanlı zamansız, istemli istemsiz onun dimağıyla dile gelsin, belki onun zamanında ortaya çıkmış, git gide son bulmuş ve yerini daha yüce bir aşka bırakmıştır. Bu yüzden yaşlılık ve ihtiyarlık dönemindeki gazellerinde daha fazla tasavvufî, ahlakî ya da ruhanî ve manevî aşktan bahsetmektedir. Eğer ihtiyarlık döneminde âşıkane gazel ya da beyitler yazmış olsa bile, Gazeliyyât-i Kadîm'deki şevk ve coşkunluğa sahip değildir. Novrûzî'ye göre: Havâtîm her ne kadar gerek ilmi gerek fenni bakımdan hiçbir kusura sahip değilse

bile, gençlik döneminin coşku, heyecan ve durumundan habersizdir. Coşan sel suyunun dağlardan aşağı yuvarlanıp, düz ovaya varıp, coşkunluğunu ve gürültüsünü bir kenara bırakıp sakince akması gibidir (Novrûzî, 1388:158).

Hamîdyân gibi eleştirilenler bazen açıkça Sa'dî'nin aşkını uygun ve ideal bulup, gayet latif ve müzeyyen olduğunu kabul edip, her türlü yaratılış unsurundan ve hatta her türlü kusurdan müberra telaki etmişler (Hamîdyân, 1384: 283). Bu görüş daha çok Sa'dî'nin yaşlılık döneminde yazdığı gazelleri için geçerlidir. Zaten bu gazellere bakarak Dâryûş Sabûr, Sa'dî'nin gazellerindeki tasavvufî beyitlerin varlığını haber vermiştir (Sabûr, 1370:377). Fûrûğî baştan aşağı âşıkane, coşkulu ve hayret verici gazellerin içinde yer alan ahlakî ve öğüt verici gazelleri tenkit etmiştir. Çünkü kendisi esin kaynakları bu kadar farklı olan unsurları şairin bir yerde toplamasına karşıdır (Hamîdyân, 1384:98). Fûrûğî'nin bu düşüncesi incedir, ancak hayret edilecek bir şey değildir, çünkü Sa'dî'nin şahsiyet ve sözü Havâtîm ve Gazeliyyât-i Kadîm'i söylerken farklıdır.

Glasser mecazi aşkın devam etmeyeceğini sonunda yüzünü zaafa döneceğini söylemiştir (Glasser, 1384:212). Bu yüzden Sa'dî'nin mecazi aşkı hakkında nakledilenlerin aksine onun sözünün değişimi Havâtîm'da çok tabii görünür. Sa'dî, Tayyibât'ta şunu dile getiriyor:

گهن شود همه کس را به روزگار مگر مرا که همان عشق اولست و
ارادت زیادت

Herkesin istek ve arzusu zamanla körelir, ancak benim gibi bir aşığın isteği daha da artar (Sa'dî, 1369: 423).

Yukarıdaki ilk mısra mecazi aşkla ilgilidir. Sa'dî'nin kendisi onun gitmesini iyilikle itiraf ediyor. İkinci mısra ulvî olan manevî aşkla ilgilidir. Bu gazelin söylenildiği dönem Sa'dî'nin yaşı artık ilerlemiştir. (Orta yaşlarda olmalı) Eflatun şöyle der: Bir kimse nihai maksadına ulaşmak istiyorsa, aşkı kendine hedef yapmalı, gençlik yolunda güzel cisimlere gönül vermelidir. Bir kimse aşk yolunda bütün bu merhaleleri kat ederse sadece bir kişiye gönül bağlamayı bırakır ve bu gönül bağlamayı hakir görür. O zaman gözleri ruhun güzelliğini görmek için açılır ve ruh güzelliğinin ten güzelliğinden daha güzel olduğunu anlar. Yolun sonunda tamamen diğer güzelliklerden daha doğal ve daha hayret verici bir güzellikle karşılaşır. O güzellik ebedi ve kalıcı bir varlığa sahiptir. Ne meydana gelir ne de ortadan kalkar. Belki kendisinde ve kendisi için daima aynı kalan bir şeydir ve asla değişiklik kabul etmez (Eflatun, Bîtâ, 644). Genel olarak insan, her dönemin gereklerine, meselelerine ve sorunlarına karşı özel fikri eğilim ve ihtiyaçlara sahiptir (Nikûbeht ve Rûhânî, 1384:43). Buna göre gazellerde anlatılmış olan

1-Muhteva

Gazeliyyât-i Kadîm ile Havâtîm arasındaki en önemli fark muhteva ve düşüncede ortaya çıkmaktadır. Havâtîm'da galip olan düşünce tasavvufî ve manevî aşk, vaaz, züht ve iyi ahlakî yaygınlaştırma, kaza ve kadere teslim olmaktır. Çünkü ihtiyarlık dönemi hikmette, dine, muhafazakârlığa, gelenek ve sünnete yönelmektir (Nikûbeht ve Rûhânî, 1384: 45).

خداوندی چنین بخشنده داریم که با چندین گناه امیدواریم

Öyle bağışlayıcı bir Allah'ımız var ki birçok günaha rağmen yine onun mağfiretinden ümitvarız (Sa'dî, 1369: 800).

یارب از ما چه فلاح آید اگر تو به خداوندی و فضلت که نظر باز
نپیری نگیری

Ey Allah'im, eğer kabul istemezsen biz nasıl kurtulabiliriz? Ey Allah'im, ihsan ve kerametinin yüzü suyu hürmetine inayetini bizden esirgeme (Sa'dî, 1369:804).

تثنا و حمد بی پایان خدا را که صنعش در وجود آورد ما را

Allah'a sonsuz şükürler olsun, varlığımız onun sayesinde hayat buldu (Sa'dî, 1369: 784).

نادر از عالم توحید کسی بر خیزد کز سر هر دوجهان در نفسی بر
خیزد

Bir an her iki dünyaya sırtını dönen bir insan tevhid dünyasına ve Allah'a inanmaya meyleder (Sa'dî, 1369: 790).

Vaaz bölümünde gelen bu gazeller ve Havâtîm gazelleri sadece kalıp olarak gazelle benzetilmektedir:

چه خبر دارد از حقیقت عشق پای بند هوای نفسانی

Nefsinin esiri olan kimse aşkın hakikatinde habersizdir (Sa'dî, 1369: 639).

خودپرستان نظر به شخص کنند پاک بینان به صنع ربانی

Benciller maşukun güzelliğinin şekline bakıyorlar ama maşuka pak nazarla bakanlar onda Allah'ın yaratılış eserlerini görüyorlar (Sa'dî, 1369:639).

شب قدری بود که دست دهد عارفان را سماع روحانی

Ariflerin dini sema yapmaya muktedir oldukları gece, onlar için kadir gecesidir (Sa'dî, 1369:639).

رقص وقتی مسامت باشد کستین بر دو عالم افشانی

Her iki dünyayı terk ettiğin zaman tasavvufî raksa uygun hale geleceksin (Sa'dî, 1369:639).

دل بر قرار نیست که گویم نصیحتی از راه عقل و معرفتش رهنمون
شود

Gönül rahat ve sakin değil ki akıl yoluyla öğüt vereyim de akıllansın ve marifeti kendisine rehber edinsin (Sa'dî, 1369:509).

وصال کعبه میسر نمی شود سعدی مگر که راه بیابان پر خطر گیرند

Ey Sa'dî çöl yolunun zorluklarını can ile satın almadan Kâbe'ye ulaşmak olanaksızdır (Sa'dî, 1369:495).

آدمی را که جان معنی نیست در حقیقت درخت بی ثمرست

Hakikatin manasını bilmeyen bir insan gerçekten meyvesi olmayan bir ağaç gibidir (Sa'dî, 1369:236).

به اختیار قضای زمان بیاید ساخت که دایم آن نبود که اختیار ما باشد

Zaman kaderinin getirdiklerine rıza göstermek gerekir, çünkü sürekli bizim istediklerimiz vuku bulmaz (Sa'dî, 1369:480).

قضابه تلخی و شیرینی ای پسر تو گر ترش بنشیننی قضا چه غم
رفتست

Ey oğul! Kader, acısı ve tatlısıyla önceden tayin edilmiştir. Eğer sen bu halet ve tavırdan şikâyet ediyorsan, bunda kaderin ne kusuru var? (Sa'dî, 1369:473).

Zaman bakımından zahiren Bedâyi' ve Tayyibât da Havâtîm ve Gazeliyyât-i Kadîm'dir. Bu değişim zeminini ilk önce onlarda aramak lazım, çünkü onlarda böyle beyitler az değildir:

این ملک خلل گیرد گر خود ملک
رومی
وین روز به شام آید گر پادشه شامی

Eğer Rum ülkesinin padişahı bile olsan, padişahlığın son bulacak. Eğer Şam hükümdarı olsan bile eninde sonunda bu iş nihayette erecek (Sa'dî, 1369:805).

کام همه دنیا را، بر هیچ منہ سعدی چون با دگری باید، پرداخت به ناکامی

Ey Sa'dî dünyadaki bütün arzular için ahiretini satma, çünkü eninde sonunda onu başkasına bırakacaksın (Sa'dî, 1369:805).

گر خدا نباشد ز بنده ای خشنود شفاعت همه پیغمبران ندارد سود

Eğer Allah bir kulundan hoşnut değilse, bütün peygamberlerin şefaatinde onu mahrum bırakır (Sa'dî, 1369:792).

روی از خدا به هرچه کنی شرک توحید محض کز همه روی در خدا
خ_____الص اس_____ت کز_____یم

Allah'tan başka her şeye bakman katıksız küfürdür. Halis tevhid her şeye yüzünü dönüp Allah'a yönelmendir (Sa'dî, 1369:801).

تن آدمی شریف است به جان نه همین لباس زیباست نشات آدمیت
آدمی_____ت

İnsanın teni onun canı sayesinde şeref bulur. Sakın sadece güzel elbisenin insanlığın nişanı olduğunu zannetme (Sa'dî, 1369:790).

ای که در نعمت و نازی به جهان که محالست در این مرحله امکان
غ_____ره م_____اش خ_____ود

Ey naz ve nimette sahip kimse dünyaya aldanma, çünkü ebedi imkânlar bu dünyada yoktur (Sa'dî, 1369:793).

شرف نفس به جودست و کرامت به هر که این هر دو ندارد عدمش به
س_____جود زو_____جود

Herkesin şerefi onun cömertliği kadardır ve herkesin büyüklüğü ibadeti ölçüsündedir. Bu iki özellikten mahrum kalan kimsenin yokluğu varlığından iyidir (Sa'dî, 1369:793).

Fürûğî'nin tasavvufî diye ayırıp vaaz bölümüne eklediği gazel sayısı 59'dur. Bu gazellerden sadece üçü Gazeliyyât-i Kadîm'den alınmıştır. (6/32/33) Oysa bu gazellerde vaaz koku ve rengi yoktur. Hatta bunlarda tasavvufî içerik de göze çarpmamaktadır. Örneğin:

ای یار ناگریز که دل در هوای تست جان نیز اگر کنی قبول کنی هم برای
تست

Ey yar senden kaçmak mümkün değil, gönlüm seni istiyor, eğer istersen can da sana kurban olacak (Sa'dî, 1369:786).

Mûhed Bey tesadüf eseri olarak Sa'dî'nin gazellerinden birçok beyti tasavvufî oldukları veya öğüt verdikleri için bir araya toplamıştır. Ancak bu beyitlerin içinde Gazeliyyât-i Kadîm'den sadece bir beyit bulunmaktadır (Muvahhid, 1378:102,107). Âşıkane gazellerin çoğunlukta olduğu Havâtîm bölümünde, maşuk mabûd ile karışmıştır. Yani tasavvufî ve âşıkane olarak yorumlanabilecek beyitler, aynı gazelde birlikte ele alınmıştır:

آن نه روی است که من وصف این حدیث از دگری پرس که من
جمالش دانشم حیرانم

Çehresi tarif edebileceğim o çehrelerden değildir. Onun çehresinin özelliklerini başkasına sor, çünkü ben onun karşısında hayretteyim (Sa'dî, 1369:564).

آن عجب نیست که سرگشته بود عجب این است که من واصل و
طالب دوسم سراسرگردانم

Dostluk talebinde bulunan kişinin onun peşinde avare olması acayip değildir. Aslında acayip olan şey benim ona kavuşup hala avare olmamdır (Sa'dî, 1369: 564).

سرو در باغ نشانند و تو را بر سر گر اجازت دهی ای سرو روان
و چشمم بنشانم

Diğerleri selviyi bahçeye dikerler. Ey selvi boylum, eğer izin verirsen seni göz bebeğine dikeceğim (Sa'dî, 1369:564).

گر به تشریف قبولم بنوازی ملکم و ر به تازانه قهرم بزنی شیطانم

Eğer beni kabul edip çağırırsan, melek gibi olurum ama eğer azap ve kahırla beni kendinden uzaklaştırırsan, huzurdan kovulan şeytan gibi olurum (Sa'dî, 1369: 564).

Havâtîm'da bazen bilinen ve tanınan acının aksine usanmanın ayak izleri görülmektedir. Çoğu zaman aşığın visalini tattığı mecazi maşuk ile ilgili hadiselerin nakledilmesi doğaldır:

خلقى به تو مشتاق و جهانی به تو ما از تو گریزان و تو از خلق نفوری
روشن

İnsanların çoğu sana müştak olup senin nurunla aydınlanmaktadır. Bizim sana yaklaşacak kuvvetimiz yok ve sen de insanlardan kaçırıyorsun (Sa'dî, 1369:625).

روز دیوان جزا دست من و دامن تو تا بگویی دل سعدی به چه جرم
آزردم

Kıyamet günü Sa'dî'nin gönlünü hangi günaha binaen incittiğini itiraf edene kadar eteğini elimle tutacağım (Sa'dî, 1369:548).

دگر به یار جفا کار دل منه سعدی نمی دهیم و به شوخی همی برند
از پیش

Ey Sa'dî bundan sonra sitemi meslek edinen sevgiliye gönül bağlama. Gerçi biz gönül bağlamasak da o cazibeli dilberler gönlümüzü yağma ediyorlar (Sa'dî, 1369:535).

Eğer bu beyitler Gazeliyyât-i Kadîm'deki beyitlerle mukayese edilse, Sa'dî'nin düşünce döngüsü daha iyi anlaşılır:

یار زیبا گر بریزد خون یار زشت نتوان گفت زیبا می کند

Güzel maşuk aşğın kanını dökse bile, yaptığı bu işin çirkin olduğu söylenilmez, çünkü bu güzelliğe sahip güzellerin tamamı böyle yapmaktadır (Sa'dî, 1369:498).

گرت آرزوی آن است که خون چه کند که شیر گردن نهد چو
خلاق ریوی گوسفندت

Eğer insanların kanını dökmeyi arzuluyorsan, herkes senin esirindir. Aslan bütün cesaretine rağmen bir kuzu gibi hikmetinin önünde baş eğmeyip de ne yapabilir? (Sa'dî, 1369:423)

از دل برون شو ای غم دنیا و آخرت یا خانه جای رخت بود یا خیال
دوست

Ey her iki cihanın gam ve kederi gönlümden çıkın, çünkü gönül yârin mekân ve gezinti yeridir. Artık size ilgi göstermek ve yâri ihmal etmeye dair bir yer kalmadı (Sa'dî, 1369:447).

Gazeliyyât-i Kadîm'in tarzı bazen hamasîdir. Bu nükte, bu gazellerin şairin gençlik döneminde yazılmış olduğuna dair zannımızı kuvvetlendirmektedir:

سرمست در آمد از خرابات با عقل خراب در مناجات

Kendisi meyhaneden sarhoş geldi ve sarhoşluğun verdiği sersemlikle sırları söylemeye başladı (Sa'dî, 1369:421).

بر آمد باد صبح و بوی نوروز به کام دوستان و بخت پیروز

Seher vaktinin rüzgârı ve baharın güzel kokusu iyi bir talih üzere ve dostların meyillerine göre esti ve burnumuza geldi (Sa'dî, 1369:526).

یک روز به شیدایی در زلف تو ز آن دو لب شیرینت صد شور بر
آویزم _____ زم انگیزم _____ زم

Bir gün aşk mecnunluğuyla zülüflerine savaşıcağım ve o tatlı dudaklarıyla heyecana geleceğim (Sa'dî, 1369:559).

دست به جان نمی رسد تا به تو بر که توان نهاد دل تا ز تو
برفشانم _____ انمش واسم _____ تانمش

Canıma ulaşamıyorum ki onu senin için feda edeyim. Eğer gönlümü senden esirgersem, başkasına nasıl verebilirim? (Sa'dî, 1369:530)

Havâtîm bölümündeki âşıkane gazellerde Sa'dî'nin üslubu bir ölçüde acizanedir:

عشق بازی نه من آخر به جهان یا گناهی است که اول من مسکین
آوردم _____ کردم _____

Dünyada gönül eğlendirmeyi revaç haline getiren kişi ben değilim. Ya da bu günahı ilk işleyen kişi ben değilim (Sa'dî, 1369:548).

عاقل خبر ندارد از اندوه عاشقان خفتست و عیب مردم بیدار می کند

Akıl, gönlü kederli âşıkların halinden habersizdir. Rahatça uyumakta ve insanların uykusuz kalmasına hakirle bakmaktadır (Sa'dî, 1369:498).

من طاقت شکیب ندارم ز روی صوفی به عجز خویشتن اقرار می
خ _____ وب کن _____ د

Maşuku talep etme yolunda güçsüzlüğünü ikrar eden bir sûfî gibi, ben de güzel çehre karşısında sabırlı kalamıyorum ve zaafımı itiraf ediyorum (Sa'dî, 1369:498).

سعدی نگفتمت که خم زلف شاهدان در بند او مشو که گرفتار می کند

Ey Sa'dî sana güzel yüzlülerin zülfüne gönül bağlama ve onun esiri olma, çünkü onun saçları insanı tutsak ediyor demedim mi? (Sa'dî, 1369:498)

Sa'dî, Havâtîm'da hatta memduhlarını bile övmektedir, ancak Gazeliyyât-i Kadîm'de bu düşünce yoktur:

تو همچو صاحب دیوان مکن که به یک راه از نظر خویشتن بیندازی
سعدی را

Sen Sa'dî'ye bir defa bakan, makam ve rütbe sahibi Şemseddin Cüveynî gibi yapma (Sa'dî, 1369:627).

2-Şekil

Sa'dî bütün şairler gibi gazelde neşe verici ve raks edici dönüşümlü vezinlere özel ilgi göstermiştir. *Feilâtü fâilâtün, feilâtü fâilâtün / müfteilün mefâilün, müfteilün mefâilün* gibi hızlı ve vurgulu vezinleri heyecan verici manalar için kullanmıştır (Vahîdyân Kâmyâr, 1363:73). Gençlik dönemi de coşku, eğlence, duygu ve hislerin kontrol edilmediği dönemdir (Nikûbeht ve Rûhânî, 42). Havâtîm'da bulunan 72 gazelden (Bunlardan 63 gazel Havâtîm bölümünde ve 9 gazel de öğütler bölümünde yer almaktadır.) sadece iki gazel bu vezinlerle söylenilmiştir. Onlardan ilki baştanbaşa tasavvufî ve zahidanedir. İçinde maşukun görünmediği bu gazel öğütler bölümünde yer almaktadır:

ذوق شراب انس است وقتی اگر هر روز بامدادت وقتی دگر بباشد
ببانش

Eğer şarap zevki sende ülfet peyda ederse her sabah başka bir zevk bulacaksın (Sa'dî, 1369: 790).

Diğer gazel de aşağıda yer alan meşhur gazeldir. Fûrûğî onu Tayyibât ve Havâtîm arasında müşterek olarak zikretmiştir. Yusufî nüshasında Tayyibât bölümünde yer almıştır (Sa'dî, 1385:177).

muhafaza edilebilir (Muvahhid, 1378:88). Gazeliyyât-i Kadîm'in toplam beyit sayısı Havâtîm'in beyit sayısından daha azdır. Gazeliyyât-i Kadîm'in beyit sayısı yaklaşık dokuzdur, ancak Havâtîm'in beyit sayısı daha fazladır. Hatta Havâtîm'da yirmi beyitlik gazel de bulunmaktadır (383. Gazel).

Sa'dî'nin Havâtîm'daki dili nesre yakındır. Yani onda nesir mantığı hâkimdir. Şair bir tahayyül çeşidini icat etmek için nesir düzenini daha az bozmuştur. Bu gruptaki gazeller (Havâtîm) nesir gibi güzeldir. Çünkü bu gazelleri işi bilen, vezne ve kafiyeye hâkim bir edip ve edebiyat alanında üstad olan bir kişi manzum olarak yazmıştır (Novrûzî, 1388:158). Daha önce söylediğimiz gibi Sa'dî'nin Havâtîm'daki beyitlerinin çoğu Sa'dî'ye has olan gençlik coşku ve sevincinden hatta şiir cevheri ile hayalden uzaktır. Bu sebepten dolayı bazı eleştirmenler böyle beyitleri zayıf kabul etmişlerdir. Cihânbağ Novrûzî bir makalede bu konuya değinmiş ve aynı mazmunlara sahip beyitleri birbiriyle mukayese etmiştir. İki numuneye işaret edilecektir. (Aşağıdaki 1 numaralı beyitler Havâtîm, 2 numaralı beyitler Tayyibât adlı gazellerdir.)

1 یک نظر بر جمال طلعت دوست گر به جان می دهند تا بخیریم

Eğer güzel yüzlüler bir bakış için canımızı isteseler, bu muamele için hazırız.

2 ساربان یک نظر بر روی آن زیبا گر به جانی می دهند اینک
نگار خریدار آمده است

Ey kervancı, eğer o güzel sevgili bir cana karşılık çehrene bakacaksa, ben onu satın almaya hazırım.

1 گر تیغ بر کشند عزیزان به خون من همچنان تامل دیدار می کنم
من

Eğer azizler kanımı dökmek için kılıç çekseler, o zaman bile onların yüzüne büyük bir meyil ve dikkatle bakacağım.

2 گر تیغ بر کشد که محبان همی ز منم اول کسی که لاف محبت ز منم

Eğer kılıcını dostlara vurmak için kınından çıkarırsa, dostluk iddiasında bulunacak ilk kişi benim (Novrûzî, 1388:163).

Görüldüğü gibi Tayyibât beyitlerinde görülen coşku ve sevinç Havâtîm beyitlerinde yoktur. Ancak şu nükteli de unutmamak lazım: Havâtîm beyitleri Sa'dî'nin yaşlılık dönemi ile ilgilidir. Gençliğin coşku ve sevinci tamamen Sa'dî'nin gönül ve zihninde sönmüştür. Kuşkusuz dilinde de böyle tecelli etmiş olması tuhaf değildir. Elbette bu tür beyitler Sa'dî'nin başka

gazellerinde de az değildir. Bize göre bu tür beyitler şiirin sınırına varmamak değil de şiirin sınırını geçmiştir. Söylenildiğine göre Sa'dî hatta Fars nesrinin (fâil, mefûl, fiil) yapı ve oluşumunu birbirine karıştırıp, bu yolla yalancı bir hayallî beyitte yüklemeyi gerekli görmüyor, görüldüğü üzere belki bu nazma riayet etmeyi kasten yapıyor. Öyle görünüyor ki kendisi Havâtîm'da sanatın doruk noktasını hünersizlik olarak görüyor. Belki bu mana sebebiyle Şefî'i-yi Kedkenî çoklu duyuma sahip şiirleri kınayıp reddetmiştir. Kedkenî şöyle der: Bu tür şairleri anlamak, onlar gibi söz söylemek ve hatta iç içe girmiş farklı kelimelerden bedii bir tasvir elde etmek için gelecek yüzyılların en mükemmel bilgisayarlarından yararlanmak gerekecektir:

دستم بگرفت و پابه پابدرد تا شیوه ی راه رفتن آموخت عاجزند

Acizlere nasıl yürüneceğini öğretmek için elimi tuttu ve adım adım götürdü (Şefî'i, 1386:416).

Havâtîm: Gazeliyyât-i Kadîm, Bedâyi' ve Tayyibât ile karşılaştırıldığında kendisinde daha az coşku ve heyecan barındırdığı görülmektedir. Mesela Tayyibât'a geçen aşağıdaki coşkulu beyit:

حکایتی ز دهانت به گوش جان من دگر نصیحت مردم حکایت است
آمـــــــد بـــــــه گوشـــــــم

Can kulağıyla ağzından bir hikâye işittim. Ondan sonra diğerlerinin öğütleri bana yavan geldi ve tesir etmedi (Sa'dî, 1369:560).

Havâtîm'da süssüz ve heyecansız olarak yer almıştır:

هر نصیحت که کنی بشنوم ای صبرم از دوست مفرمای که من
بـــــار عـــــــزیز نـــــــتـــــوانم

Ey aziz dost, bana hangi öğüdü verirsen kabul edeceğim, ancak benden sevgilinin firakından dolayı sabırlı kalmayı isteme, çünkü bu iş bana göre değildir (Sa'dî, 1369:544).

Yukarıdaki Tayyibât beytinde Sa'dî'nin nasihat veren coşkulu üslubu Havâtîm beytinde yerini ağırbaşlı ve edepli bir üsluba bırakmıştır. Aynı şekilde cümle örgüsünde eşanlı olan ikinci beyitteki "yâr-i azîz" lafzı, birinci beyitteki "merdöm" lafzının yerini almıştır. Sa'dî aşağıdaki Bedâyi' bölümünde yer alan gazeli coşku ve sevinçle dile getirmiştir:

دلی که دید که پیرامن خطر چو شمع زار و چو پروانه در به
میگشتـــــــت در میگشتـــــــت

Tehlike nedeniyle mum gibi ağlayan ve kelebek gibi avare olan bir gönlü kim görmüş? (Sa'dî, 1369:460)

هزار گونه غم از چپ و راست هنوز در تک و پوی غمی دگر
دامنگیـــــر می گشـــــت

Binlerce gam ve kedere rağmen onu ihata edip, seyirden dolayı tutuklanmıştı, ancak yine de başka bir kederin peşindeydi (Sa'dî, 1369:460).

سرش مدام ز شور شراب عشق چو مست دایم از آن گرد شور و شر
خـــــراب می گشـــــت

Kafası sürekli aşk şarabı ve vecd neşesinden dolayı sarhoştu. Bu yüzden tam bir sarhoş gibi fitne ve coşkuya kapılıyordu (Sa'dî, 1369:460).

Havâtîm'de aciz bir beyanla kaybolan gönlünü şöyle arıyor:

دلی که دید که غایب شدهست از گرفته از سر مستی و عاشقی سر
ایـــــن درویش خـــــوش

Derviş gönlümün âşıklık ve sarhoşluk sebebiyle avare olup, benden ayrıldığını kim görmüş? (Sa'dî, 1369:535)

به دست آن که فتادهست اگر مگر حلال ندارد مظالم درویش
مســـــلمان اســـــت

Eğer gönül verdiğim kişi Müslümanca, ondan şikâyetçi olmadan onu bana geri vermesi gerekir (Sa'dî, 1369:535).

دل شکسته مروت بود که باز دهند که باز می دهد این دردمند را دل
ریـــــش

Kırık gönlü sahibine geri vermek civanmertlik ve kahramanlıktır. Gerçekten kim bu dertli âşığın gönlünü ona geri verecek? (Sa'dî, 1369:535)

Sa'dî, Havâtîm'da Hâfız gibi bazen hem mecazi hem tasavvufî aşkı aynı beyitte veya gazelde beyan etmiştir. Ayrıca Havâtîm'daki üslubu da Hâfız'inkine yakındır. Buna göre eğer Sa'dî, Hâfız dönemine kadar yaşasaydı fikir ve söyleyiş tarzı aynı Hâfız'ınki gibi olurdu. Örneğin:

من بعد ازین نه زهد فروشم نه کان در ضمیر نیست که اظهار می
معرـــــفـــــت کـــــنم

Ben bundan böyle ne kendi dindarlığımı övüneceğim ve ne de ilim ve bilgimle, çünkü bunları aşıkâr edip iftihar vesilesi yapmak zihnimde yoktur (Sa'dî, 1369: 567).

زنار اگر بیندی سعدی هزار بار
به زان که خرکه بر سر زنار می
_____ ک
نم

Ey Sa'dî aşıkâr bir şekilde küfür zünnarını bağlaman, züht hırkanı o zünnarı saklamak için giymenden daha evladır (Sa'dî, 1369:567).

عشق من بر گل رخسار تو
دیر سالی ست که من بلبل این بستانم
امـــــروزی نیست

Aşkı, senin gül çehren vesilesiyle vuku bulmadı, ancak uzun yıllar bir bülbül gibi bu gül üzerinde nağme okudum (Sa'dî, 1369:564).

درد دل پیش که گویم که به جز باد
کس ندانم که در آن کوی مجالی
دارد
صـــــــــــــــبا

Gönlümün dert ve üzüntüsünü kimin yanında söyleyeyim? Bildiğim kadarıyla saba rüzgârından başka kimse sevgilinin mahallesinden geçmeye muktedir değildir (Sa'dî, 1369:474).

Sonuç

Gazeliyyât-i Kadîm, Sa'dî'nin gençlik ve delikanlılık dönemine aittir. Havâtîm de yaşlılık döneminin mahsulüdür. Bedâyi' ve Tayyibât ise hemen hemen onun en iyi gazellerini kapsamaktadır. Bu gazelleri Sa'dî orta yaş ile şairliğinin doruk noktasında kaleme almıştır. Sa'dî, Gazeliyyât-i Kadîm'de daha çok mecazi aşktan bahsetmektedir. Havâtîm'deyse manevî ve ilahî aşktan dem vurmaktadır. Hatta Havâtîm'da zahitlik ve iyi ahlaktan bahsetmektedir. Tayyibât ve Bedâyi', Sa'dî'nin gazellerinin tasavvufî ve mecazi aşkı ile ilgili bir nokta sayılmaktadır. Gazeliyyât-i Kadîm ve hatta Bedâyi' ve Tayyibât'ın önemli bir bölümü coşkulu ve heyecanlıdır. Ancak Havâtîm'da bu heyecan ve coşkudan eser yoktur. Bu farklılığın en önemli nedenlerinden birisi Sa'dî'nin yaşıdır. Diğer neden ise Sa'dî'nin gençlik ve orta yaşlarda mecazi aşktan hoşlanması ve yaşlılık döneminde bunu bırakmış olmasıdır.

Kaynakça

Deştî, A. *Kalemrov-i Sa'dî*, Çâp-i Çehârom, Tahran: İdâre-i Kül-i Nigâriş-i Vezâret-i Ferheng ve Hüner, Bîtâ.

Dînevrî, İ. K. (1363). *Mukaddime-i Şi'rû'l-şuarâ*, Çâp-i Evvel, Çev. Âzernûş Âzertâş, Tahran: Emîr Kebîr.

Eflatun, *Dovre-i Âsâr-i Eflatun*, Çâp-i Evvel, Çev. Muhammed Hüseyin Lütî ve Rızâ Kâvyânî, Tahran, Harezmi, Bîtâ.

Foucault, M. (1390). *İrâde Be Dânisten*, Çâp-ı Şeşom, Çev. Efşîn Cihân Dîde, Tahran: Ney.

Gadamer, H. G. (1388). *Edebiyât ve Felsefe Der Goftû*, Çâp-i Evvel, Çev. Zehrâ Zevâryân, Tahran: Nekş ve Nigâr ve Necd-i Ferheng.

Glasser, W. (1384). *Nezerye-yi İntihâb*, Çâp-ı Evvel, Çev. Mihrdâd Fîrûz Baht, Tahran: Resâ.

Hâfiz-i Şîrâzî, H. Ş. (1384). *Dîvân-i Hâfiz*, Çâp-i Sevom, Nşr. Muhammed Kazvîni, Tahran: Esâtîr.

Hamîdyân, S. (1384). *Sa'dî Der Gazel*, Çâp-i Dovom, Tahran: Katre.

İbrâhîmî Pûr, Z. (1389). "Berresî-i Anâsır-i Tenzâmîz Der Kelâm-i Sa'dî ve Zikr-i Pârei Ez Nokât-i Revânşînâsî," *Şûrâ-i Gosteriş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî*, Sâl 15, Şomâre-i Evvel, Tahran, s.5-24.

Kamyâr, M. (1347). "Sa'dî, Freud ve... Çenân Ki Ofted ve Dâni," *Rengîn Kemân*, Şomâre 41, Tahran, s.20-35, Behmen.

Kenko, U. (1372). *Gülistân-i Jâponî*, Çâp-i Evvel, Çev. Hâşim Recebzâde, Tahran: Müesese-i Mutâlâ'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî.

Ma'bûdî, Z. (1386). *Câme' Şînâsî Der Âsâr-i Sa'dî*, Çâp-ı Evvel, Tahran, Tîrgân.

Masse, H. (1364). *Tahkîk Derbâre-i Sa'dî*, Çâp-i Evvel, Çev. Muhammed Hüseyin Mehdevî ve Gulâm Hüseyin Yûsûfî, Tahran, Tûs.

Mevlâî, M. S. (1376). "Şâhnâme Ez Menzer-i Hikmet," *Neşriye-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Elborz*, Şomâre 23, Tahran, s.13-23.

Muvahhid, Z. (1376). *Sa'dî*, Çâp-ı Sevom, Tahran: Tarh-i Nov.

Müeyyed-i Şîrâzî, C. (1376). *Simâ-yi Sa'dî*, Çâp-ı Evvel, Şîrâz: Dânişgâh-i Şîrâz.

Nikûbaht, N. ve Rızâ R. (1384). "Tefâvut ve Tekâbul-i Neslhâ Der Sa'dî," *Pejûheş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, Dovre-i Cedîd*, Şomâre-i Çehârom, Tahran, s.41-48.

Novrûzî, C. (1388). "Çe Kesî Gazelyât-i Sa'dî Râ Be Çehâr Deste Taksîm Bendî Nemûde? Ve Be Çe İlet?" *Bostân-i Edeb*, Dovre-i Evvel, Şomâre-i Dovvom, Peyâpey 1/56, Şîrâz, s.157-178.

Sabûr, D. (1370). *Âfâk-i Gazel-i Fârsî*, Çâp-i Dovom, Tahran: Goftâr.

Sa'dî, M. (1369). *Külliyât-i Sa'dî*, Çâp-i Heştom Nşr. Muhammed Ali Frûgî, Tahran: Emîr Kebîr.

Sa'dî, M. (1385). *Gazelhâ-yi Sa'dî*, Çâp-i Evvel Nşr. Gulâm Hüseyin Yûsûfî, Tahran: Sohen.

Şeffî-i-yi Kedkenî (1386). Muhammed Rızâ, *Zemîne-i İctimâi-yi Şi'r-i Fârsî*, Çâp-i Evvel, Tahran: Ehterân-Zemâne.

Şemîsâ, S. (1370). *Seyr-i Gazel Der Şi'r-i Fârsî*, Çâp-i Sevom, Tahran: Firdevs.

Şemîsâ, S. (1388). *Yâddâştâ-yi Hâfız*, Çâp-i Evvel, Tahran: İlmî.

Vahîdyân Kâmyâr, T. (1363). "Evezân-i İkkâ'i Der Şi'r-i Fârsî," *Meccele-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Meşhed*, Sâl 17, Şomâre 2, Meşhed, s. 69-80.

Zerînkûb, A. (1342). *Bâ Kârâvân-i Hile*, Çâp-i Evvel, Tahran: Âryâ.

Zerînkûb, A. (1379). *Hadîs-i Hûş-i Sa'dî*, Çâp-i Dovom, Tahran: Sohen.